

INTRODUCTIO

Wacław Walecki

Uniwersytet Jagielloński

Wartości w działaniu Opis wartości i profil duchowości na wybranych przykładach

Wprowadzenie do lektury tomu

Źródła i opis wartości oraz profil duchowości: rekonstrukcja na wybranych przykładach polskich wspólnot zakonnych w kontekście europejskim – tak trzeba określić pełną zawartość, problem, przedmiot i cel tego tomu, specyficzne w porównaniu z pozostałymi opracowaniami serii *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej* w dialogu z Europą. Jego układ, konstrukcja siłą rzeczy również musiały być odmienne. To zaś przekłada się na inny charakter także samego wstępu do książki, który nie może mieć jeszcze formy pełnej syntezy.

Poszczególne rozprawy zmierzają bowiem do stworzenia hybrydowej monografii podstawowych wyznaczników wartości polskiej kultury przedtrydenckiej w zakresie duchowości i pobożności oraz odwołują się do korzeni europejskich działań w kierunku pobożności powszechnej, również ludowej, wobec rodzącej się tak zwanej kontrreformacji czy reformacji katolickiej. Punktem wyjścia była dla nas zawsze wartość: religijna, polityczna, etyczna, estetyczna. Z drugiej wszakże strony, zbiór zamieszczonych tekstów wpisuje się bardzo dobrze w wielotematyczność poszczególnych woluminów całego

projektu, w którego tytule znajduje się – będąc jego istotną częścią – hermeneutyka wartości, ujawniająca się w bogactwie i zarazem różnorodności źródeł w nim badanych oraz różnorodności podejmowanych zagadnień. Każdy artykuł tego tomu opisuje wybraną wartość, sięgając po nowe źródła, dotychczas niepoddawane analizie w ogóle lub nie z tego stanowiska badawczego.

Rozeznanie tematu, zrazu na etapie budowania wstępnego szkicetu zagadnień, które miały być w nim ujęte, a następnie dyskusyj w gronie zaproszonych autorów, doprowadziło do wyłonienia takiej właśnie koncepcji książki. Okazuje się, że zarówno rozległy charakter materiału, który mógłby być objęty zaproponowanym dla zbioru zakresem czasowym, terytorialnym i merytorycznym, jak i stan zachowanych źródeł oraz uwarunkowania współpracy zainteresowanych kręgów zakonno-klasztornych, narzucają koncepcję monografii, jak już wspomniałem, o charakterze hybrydowym. Synteza, która określiłaby wybrane zagadnienia z zakresu najistotniejszych i niezbędniejszych wartości oraz dała obraz wielowymiarowy a jednocześnie koherentny, z jednoznaczną dominacją problematyki aksjologicznej, nie jest tutaj możliwa.

Ze względu na opisany charakter zagadnienia i stanu badań oraz wyłaniającą się otwartą, konieczną do rozbudowy na wielu polach konstrukcję tomu, a raczej kolejnych paralelnych tomów, nie jest też właściwie możliwe (przynajmniej na razie) przygotowanie klasycznej wyczerpującej syntezy całościowej nawet w obrębie całego opracowania. Prosty uzasadnieniem takiego zjawiska jest obserwacja, że nasuwające się tu do analizy dalsze wartości za każdym razem są jak najbardziej konieczne do włączenia do opracowanego dotychczasowego zasobu, ponieważ w sposób istotny i niezbędny poszerzają świat wartości, na których opierała się tamta epoka.

Przyjęto założenie, że wszystkie rozprawy oparte będą – jak wcześniej zaznaczyłem – wyłącznie na całkiem nowych badaniach źródłowych, w niewielkim tylko stopniu odwołujących się do prowadzonych wcześniej studiów, które z tutaj przyjętego punktu widzenia są niepełne. W ten sposób, stanowiąc zaczątek monografii tego typu, studia te będą miały wskazany tu charakter otwarty, przewidziany do

kontynuowania, poszerzania o znane i o nowe aspekty życia duchowego i kulturowego Rzeczypospolitej przed soborem trydenckim, w miarę możliwości w odniesieniu do wskazanych pierwotnie zgromadzeń zakonnych, choć dla poszerzenia spektrum kontekstowego i czasowego – nie wyłącznie.

Zespół autorów tomu V przeprowadził kwerendy źródłowe, głównie w zasobach archiwów kościelnych: dr Wiktor Szymborski do rozprawy poświęconej odpustom – w Bibliotece Watykańskiej, dr Anna Zajchowska w zakresie tematu kazań poświęconych uroczystości Bożego Ciała – w Bibliotece Kolegium Filozoficzno-Teologicznego Dominikanów w Krakowie, dr Tomasz Nastulczyk w zakresie dotyczącym rękopisu św. Szymona z Lipnicy i całego zagadnienia *Manipulus Florum* – w Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie, mgr Justyna Kruk-Siwiec – także tam, dr hab. Jolanta Gwioździk w zakresie dotyczącym niektórych zgromadzeń żeńskich – w Krakowie i na terenie dawnych Kresów Wschodnich. Pozostali autorzy wykorzystują w swoich pracach wcześniej prowadzone badania archiwalne (ks. prof. Andrzej Bruździński, dr Katarzyna Janus) lub dokonują nowych interpretacji źródeł znanych z literatury przedmiotu (dr Aleksandra Jakóbczyk-Gola, mgr Mirosław Kruk, prof. Małgorzata Krzysztofik).

Wnioski z tych poszukiwań dyskutowane były na bieżąco, żywo i twórczo (pod moderacją opiekuna tomu) na kolejnych seminariach poświęconych problematyce tego zbioru prac. Każde z nich inspirowało nas do nowych przemyśleń. Redaktor całości pragnie wyrazić szczególne podziękowania dr Annie Kapuście, która, zwłaszcza na etapie budowy wstępnej koncepcji tomu, wniosła wiele myśli pozwalających na jego skonstruowanie.

Studium jako całość koncentruje się na wydobyciu wzajemnych powiązań i punktów stycznych pomiędzy wybranymi wartościami przejawiającymi się w dawnej kulturze polskiej (ze szczególnym uwzględnieniem okresu przedtrydenckiego) a ogólnoeuropejską wspólnotą aksjologiczną. Zagadnienie to ujęte jest głównie w perspektywie transmisji europejskich wartości na grunt rodzimy (zob. na przykład teksty Tomasza Nastulczyka, Justyny Kruk-Siwiec, Jolanty Gwioździk). Przedmiotem zainteresowania autorów są nastę-

pujące zagadnienia: praktyka kaznodziejska jako medium transmisji wartości dotyczących kultu eucharystycznego i wzorów chrześcijańskiej *paidei*; *auctoritates* jako narzędzie formacji duchowej i moralnej; model idealnego egzegety i wartości towarzyszące wzorcowej egzegezie biblijnej; pobożność powszechna, szczególnie w kontekście działalności bractw kościelnych i rozwoju tradycji modlitwy różańcowej; freski ortodoksyjne fundacji Jagiellońskiej w polskich kościołach gotyckich odczytane dziś na nowo jako przekaz określonych wartości; zakonne akty normatywne oraz towarzyszące im piśmiennictwo pragmatyczne jako źródło do poznania wartości określonych wspólnot klasztornych; pieśniowość maryjna związana z tzw. rewolucją bernardyńską i towarzyszące jej formy pamięci jako środek transferu i utrwalania wartości charakterystycznych dla konkretnych typów kultu maryjnego; nadania odpustowe jako świadectwa aksjologiczne; penitencjały i sumy kazuistyczne w moralnym nauczaniu Kościoła w Polsce do połowy XVI w.; wzorce osobowe jako wartość doczesna i wieczna w regule, charyzmacie i księgach raptularzowych; wreszcie sprawy porządku spożywania posiłków i opieki nad chorymi jako wartości odwołujące się do zdrowia i jednocześnie duchowego kształtowania zakonników.

Jedną z oczywistych nasuwających się tu refleksji (wspólną zresztą dla całego projektu, w skład którego wchodzi nasza książka) jest potrzeba zmiany perspektywy: z sytuującej kulturę polską *contra Europam* na opisującą jej funkcjonowanie w kontekście Europy. Ogólną bowiem ramą dla tego tomu jest problem funkcjonowania tekstów wzorcowych i normatywnych wspólnych dla naszego kontynentu, który wymaga przekroczenia prostego spostrzeżenia, że są to te same teksty, i pójścia dalej – w stronę aspektu prezentacji i odbioru w określonych środowiskach. Dotyczy to zarówno kazań wzorcowych, jak i sum kazuistycznych czy florilegiów, których swoistość w naszym kontekście kulturowym może być odsłonięta przez próbę rekonstrukcji aktu recepcji. Ale nie ma też wątpliwości, że rozważania na temat Eucharystii, odpustów i kar za grzechy umieszczone w „polskich” kazaniach świadczą o tym, iż wpisują się one w główny nurt życia umysłowego Europy na równych prawach, a niekiedy idą jeszcze dalej, zaś literatura przedmiotu analizująca europejskie kazania w jednakowym

stopniu odnosi się także do naszych rodzimych, na przykład dominikańskich, i w pełni im odpowiada, chociaż dotyczy intelektualnego środowiska zachodnioeuropejskiego.

Obraz świata wartości, jaki wyłania się z dotychczasowych studiów, jest bogaty i wewnętrznie zróżnicowany. Każdy artykuł wchodzący w skład tomu stanowi w pewnym aspekcie rekonesans badawczy, każdy też dotyczy innego kręgu zagadnień, a jednak teksty te, ujęte razem, dialogują ze sobą i oświetlają się wzajemnie. Podobnie jak poszczególne wartości przenikały się i wypływały z siebie nawzajem, formując wspólne uniwersum aksjologiczne, tak samo poświęcone im szczegółowe opracowania tworzą wspólnie zarys przyszłej syntezy.

Otwierający tom artykuł Anny Zajchowskiej kieruje nas w stronę problematyki kultu eucharystycznego. Refleksja nad zagadnieniem godnego i niegodnego przyjmowania komunii świętej, wyłaniającym się z późnośredniowiecznych kazań dominikańskich *de Corpore Christi*, wyraźnie pokazuje, że właściwa droga do jednej z najwyższych wartości chrześcijańskich, jaką stanowi *EUCCHARISTIA*, również osadzona jest w szerokim kontekście aksjologicznym. Jej aspekt praktyczny wywodzi się ściśle ze sposobu widzenia i oceny kondycji człowieka oraz jego relacji wobec Boga i Kościoła.

Michał Gołębiowski, podejmując temat osobowego ideału badacza Pisma Świętego na podstawie traktatu *De expresso Dei Verbo* Stanisława Hozjusza, przedstawia właściwe wykładanie sensów Biblii w ramach wzorców wywiedzionych z pism Ojców Kościoła, dzięki czemu także *EXEGESIS* ujawnia swoje głębokie zakorzenienie w chrześcijańskim uniwersum wartości.

Z kolei Małgorzata Krzysztofik szczególnie podkreśla przejście od teorii do praktyki życia codziennego. Omawiając kwestię pobożności powszechnej w kontekście dominikańskiej tradycji modlitwy różańcowej, pokazuje nie tylko, jak w przekonaniu dawnych autorów należało odmawiać różaniec, aby we właściwy sposób połączyć modlitwę ustną i medytację, ale też w jaki sposób chrześcijańska *PIETAS* kształtowała instytucje życia zarazem religijnego i społecznego, czyli bractwa różańcowe.

Do problematyki wzorców osobowych i ich praktycznego funkcjonowania w polskich i zagranicznych wspólnotach franciszkańskich nawiązuje Jolanta Gwioździk, omawiając wizerunek doskonałej zakonnicy na podstawie klasztornych menologiów. Ukazane przez autorkę wzorce pobożności (*DEVOTIO*) łączyły w sobie wartości czysto duchowe i te bardziej praktyczne, codzienne, zaś same menologia pozwalały poszczególnym zgromadzeniom zachować poczucie duchowej jedności i wspólnoty.

Temat wartości zapisanych w obrazie (*IMAGO*) podjął natomiast Mirosław P. Kruk, ujmując malowidła *Graeco opere* w polskich kościołach gotyckich fundacji Jagiellonów jako świadectwo starannie przemyślanego projektu unii Kościoła zachodniego i wschodniego w XV stuleciu. Program ideowy malowideł sugeruje, że myślowym fundamentem takiego zjednoczenia miała stać się świadomie i rozważnie przeprowadzona synteza wartości wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa, zaś próbie stworzenia takiej wspólnoty aksjologicznej towarzyszył określony program polityczny.

Penitencjały i sumy kazuistyczne stanowią przedmiot artykułu Andrzeja Bruździńskiego. W ujęciu autora nie są one po prostu materiałem źródłowym do badań nad dawną moralnością i obyczajowością, lecz przede wszystkim świadectwem wartości skupionych wokół spowiedzi i pokuty (*PAENITENTIA*). Z tej perspektywy można w nich również dostrzec praktyczne źródło powszechnej edukacji moralnej, krzewiące chrześcijańską aksjologię i humanizujące średniowieczne myślenie prawne, co doprowadziło ostatecznie do narodzin pełnoprawnej teologii moralnej.

Tematem opracowania Wiktora Szymborskiego jest z kolei nadanie odpustowe (*INDULGENTIA*) jako narzędzie duszpasterstwa powszechnego, kształtujące w praktyce określone postawy moralne i wzorce postępowania. Szczególnie interesujące wydaje się w tym przypadku połączenie kształtowania osobistej pobożności (wynikające z powiązania odpustu z odbyciem spowiedzi i szczerym żalem za grzechy) z wartościami o charakterze społecznym, jak materialne wspomaganie bytu zakonów lub prowadzonych przez nie dzieł (hospicja) czy przynależność do zakonnych konfraterni.

Chrześcijańska *PAIDEIA* w kazaniach na dzień Pięćdziesiątnicy, szczególnie zaś jej zakorzenienie w wartościach wywiedzionych z tra-

dycji biblijnej i patrystycznej, stanowi temat opracowania Katarzyny Janus. Sposób każdorazowej aktualizacji owej tradycji *ad docendum*, prowadzącej wiernych drogą chrześcijańskiego wtajemniczenia, okazuje się głęboko powiązany z teologią Ducha Świętego.

Głównym przedmiotem artykułu Tomasza Nastulczyka stał się z kolei zbiór *Manipulus florum* Tomasza z Irlandii i jego funkcjonowanie w środowisku krakowskich bernardynów. Traktując recepcję florilegium jako świadectwo transferu wartości, autor skupił się na zagadnieniu szczególnie istotnym z punktu widzenia mendikańckich czytelników i użytkowników zbioru, to jest na przedstawionej w zbiorze wizji chrześcijańskiego ubóstwa (*PAUPERTAS*).

Przedmiotem opracowania Justyny Kruk-Siwiec jest jeden z ważnych praktycznych aspektów zakonnej pobożności bernardyńskiej – *SANITAS*, czyli fizyczny i duchowy dobrostan związany z zachowaniem właściwego ładu w regularnych praktykach życia codziennego. Analiza rozdziałów *De mensa* i *De infirmis* z *Manuale instructionis novitiorum* Innocentego z Kościana wyraźnie pokazuje, że bez określonych zachowań codziennych, umożliwiających utrzymanie w ustalonym porządku zarówno własnego, jak i wspólnotowego życia, prawdziwa pobożność zakonna jest niemożliwa, a za najprostszymi i najbardziej prozaicznymi regulacjami praktycznymi kryją się często najwyższe wartości.

Tekst zamykający tom poświęcony jest sztuce pamięci (*MEMORIA*) jako istotnemu kontekstowi przemian kulturowych związanych z tzw. rewolucją bernardyńską. Aleksandra Jakóbczyk-Gola, opisując różne świadectwa maryjnej religijności bernardynów w powiązaniu z założeniami sztuki pamięci, zwłaszcza w zakresie formuł zastosowanych w litanii, pokazuje, że dochodzi w nich do dialogu między dwoma rodzajami zapamiętywania – wywodzącym się z kultury oralnej oraz pozostającym w żywiole pisma. Dzięki takiemu podejściu autorka nie tylko rekonstruuje różnorodne tekstowe strategie utrwalania i rozpowszechniania wartości, ale też wykazuje, jak strategie nazywane *ars memoriae/memorativae* mogły wpływać na kształt warstwy aksjologicznej tekstów.